

Tatiana Krynicka¹

Izydora z Sewilli *O narodzinach i śmierci świętych ojców*²: kompozycja traktatu

Wielki nauczyciel łacińskiego średniowiecza Izydor z Sewilli (560-636) zyskał uznanie i wdzięczność potomnych przede wszystkim jako autor *Etymologii* (*Etymologiae*), pierwszej średniowiecznej encyklopedii, w której przekazał swemu czytelnikowi summarium antycznej wiedzy o Bogu, człowieku i świecie³. Bogatą spuścizną Sewilczyka tworzą również inne pisma o tematyce teologicznej (doktrynalnej, egzegetycznej, liturgicznej, ascetycznej) i świeckiej (gramatycznej, historycznej, przyrodniczej)⁴. *O narodzinach i śmierci świętych oj-*

¹ Dr hab. Tatiana Krynicka, profesor w Katedrze Filologii Klasycznej Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Gdańskiego; e-mail: tatianatko@yahoo.es, ORCID: 0000-0002-0538-4205.

² W poprzednich pracach tłumaczyłam tytuł inaczej. Por. T. Krynicka, *Izydor z Sewilli*, Kraków 2007, s. 36: „O narodzinach i zgonach patriarchów”; T. Krynicka, *Sylwetki kobiet w traktacie „O narodzinach i zgonach świętych ojców” Izydora z Sewilli*, VoxP 66 (2016) s. 197-217. Jednak przygotowywany przeze mnie przekład pisma ukaże się pod powyższym tytułem, który zostanie uzasadniony we wstępie do wydania tegoż przekładu.

³ E.R. Curtius nazywa *Etymologie* „podstawowym dziełem” średniowiecza. Por. *Literatura europejska i łacińskie średniowiecze*, tł. A. Borowski, Kraków 1998, s. 28.

⁴ O życiu i spuściznie pisarskiej Sewilczyka, por. M.C. Díaz y Díaz, *Introducción general a San Isidoro de Sevilla*, w: San Isidoro de Sevilla, *Etimologías. Edición bilingüe, texto latino, versión española y notas*, t. 1, red. J. Oroz Reta – M.-A. Marcos Casquero, Biblioteca de Autores Cristianos 433-434, Madrid 1982, s. 1-257; J. Fontaine, *Isidore de Séville. Genèse et originalité de la culture hispanique au temps de Wisigoths*, Turnhout 2001; M. Starowieyski, *Izydor z Sewilli (560?-636)*, „Meander” 22 (1967) s. 452-466; Krynicka, *Izydor*; A. Ledzińska, *Gramatyka wobec sztuk wyzwolonych w pismach Izydora z Sewilli. „Origo et fundamentum liberalium litterarum”*, Kraków 2014, s. 25-101; M. Starowieyski – J.M. Szymusiak, *Izydor z Sewilli*, NSWP 493-499.

ców (De ortu et obitu patrum) niewątpliwie nie należy do najsłynniejszych pism Izydora. César Chaparro Gómez, autor wydania traktatu, na podstawie którego analizujemy i cytujemy jego tekst⁵, przyznaje, że to niewielkie (27 kolumn w edycji Jacques-Paula Migne'a⁶) piśmiennictwo biograficzno-egzegetyczne na pierwszy rzut oka nie wyróżnia się niczym zasługującym na uwagę, toteż nie cieszy się specjalnym zainteresowaniem uczonych. Bardziej wnikliwa lektura pisma sprawia jednak, że w czytelniku budzi ono pełne zdziwienia, a nawet wzruszenia zainteresowanie⁷. Celem obecnego opracowania jest przeprowadzenie analizy kompozycji traktatu, a także, w podsumowaniu artykułu, scharakteryzowanie świata w nim przedstawionego dzięki zastosowaniu przez autora takich, a nie innych zasad kompozycji.

1. Tytuł traktatu

W rękopisach utwór został zaopatrzony w dwa tytuły. Pierwszy, poprzedzający całość tekstu, wygląda następująco: „Isidori Hispalensis Episcopi Vita vel obitus sanctorum qui in Domino praecesserunt”, czyli ‘Izydora, biskupa Sewilli, traktat o życiu i śmierci świętych, którzy przed nami odeszli do Pana’⁸. Drugi znajduje się po spisie rozdziałów, przed rozdziałem pierwszym, a brzmi tak: „Incipit ortus, vita vel obitus sanctorum patrum, qui in scripturarum laudibus efferuntur”, to jest ‘Zaczyna się [traktat o] narodzinach, życiu, jak też o śmierci świętych ojców, których w słowach pełnych uznania rozślawiają Pisma’.

Tytuł *De ortu et obitu patrum* powstał najprawdopodobniej w wyniku połączenia elementów obu przytoczonych tytułów. Poświadcza go Braulion z Saragossy w swym *Wykazie dzieł Izydora (Renotatio librorum divi Isidori)*⁹. Pod tym tytułem pismo funkcjonuje również w literaturze naukowej¹⁰. Zauważmy, że być może został on ukuty na modłę *De ortu et obitu prophetarum et apostolorum* – tytułu łacińskiego tłumaczenia

⁵ Isidoro de Sevilla, *De ortu et obitu Patrum. Vida y muerte de los santos*, ed. C. Chaparro Gómez, Collection Auteurs Latins du Moyen Âge, Paris 1985.

⁶ Por. PL 83, 129-156.

⁷ C. Chaparro Gómez, *Introducción*, w: Isidoro de Sevilla, *De ortu et obitu Patrum. Vida y muerte de los santos*, ed. C. Chaparro Gómez, Paris 1985, s. 1-2.

⁸ Tu i dalej tłumaczenia tekstów obcojęzycznych, o ile nie zostanie podane inaczej, pochodzą ode mnie.

⁹ Braulionis Caesaraugustanis, *Renotatio librorum Divi Isidori* 15-17.

¹⁰ E. Dekkers, *Clavis patrum latinorum*, Steenbrugis 1995, nr 1191, 401.

greckiego apokryfu, z którego Sewilczyk obficie czerpie wiadomości, tworząc analizowany traktat¹¹.

2. Układ treści

W 85 rozdziałach utworu Izydor ukazuje szereg sławnych biblijnych bohaterów od prarodzica ludzkości Adama (1) do Tytusa, ucznia apostoła Pawła (85). Warto zaznaczyć, że podobnie jak inni starożytni czytelnicy nie zastanawia się on nad istnieniem w obrębie Pisma różnych gatunków literackich: Hiob jest dla niego potomkiem Izaaka, nie zaś postacią-symboliem z legendy¹²; bohaterki noweli historycznych Estera i Judyta¹³ oraz Tobiasz są w jego odczuciu równie realni co bohaterowie ksiąg historycznych¹⁴. W traktacie wyróżnić zatem możemy następujące bloki tematyczne:

I okres starotestamentalny:

1. biblijna prehistoria: od Adama do Noego (1-4);
2. dzieje patriarchów: od Abrahama do Manassesesa (5-23);
3. dzieje Hioba (24);
4. historia wybawienia narodu wybranego z egipskiej niewoli: Mojżesz, Aaron, Jozue (25-27);
5. historia zdobywania Ziemi Obiecanej: dzieje Pinchasa, sędziów (Gedeona, Jeftego, Samsona) oraz sędziego-proroka Samuela (28-32);
6. dzieje królów Dawida i Salomona (33-34);
7. dzieje proroków: Eliasza i Elizeusza (35-36), Izajasza, Jeremiasza, Ezechiela i Daniela (37-40), Ozeasza, Joela, Amosa, Abdiasza, Jonasza, Micheasza, Nahuma, Habakuka, Sofoniasza, Aggeusza, Zachariasza i Malachiasza (41-52), a także Natana, Achiasza, Jaddo, Azariasza oraz Zachariasza, syna Jojady (53-57);
8. dzieje wybitnych mężów żyjących w okresie niewoli (Tobiasz i trzej młodzieńcy) oraz przywódców ludu po repatriacji (Ezdrasz, a także Zorobabel i Nehemiasz) (58-61);
9. dzieje Estery i Judyty (62-63).

¹¹ Por. F. Dolbeau, *Deux opuscules latins, relatifs aux personnages de la Bible et antérieurs à Isidore de Séville*, „Revue d’Histoire des Textes” 16 (1986) s. 105-108, 131.

¹² Dziś bibliści zastrzegają, że mógł on być „postacią tylko legendarną”. Por. P.C. Bosak, *Postacie Biblii. Słownik i konkordancja*, t. 4, Pelplin 1999-2014, s. 94-95.

¹³ Por. T. Jelonek, *Księgi historyczne Starego Testamentu*, Kraków 2006, s. 183.

¹⁴ Por. A. Läpple, *Od Księgi Rodzaju do Ewangelii. Wprowadzenie do lektury Pisma Świętego*, tł. J. Zychowicz, Kraków 1977, s. 31-32.

II Okres nowotestamentalny:

1. dzieje Zachariasza i Elżbiety (64) oraz Jana Chrzciciela (65);
2. dzieje Marii, Matki Jezusa (66);
3. dzieje apostołów (67-80);
4. dzieje ewangelistów Łukasza i Marka (81-82);
5. dzieje współpracowników apostołów: Barnaby, Tymoteusza i Tytusa (83-85).

Jak widzimy, układ treści opiera się przede wszystkim na chronologii wydarzeń, a niekiedy na układzie ksiąg biblijnych w znanym Izydorowi kanonie¹⁵. Hioba, potomka Ezawa w czwartym pokoleniu, Sewilczyk prezentuje po patriarchach, a przed Mojżeszem (24), nie zaś po prorokach wbrew znanemu mu kanonowi Pisma Świętego. Jednak opowiadając o prorokach, najpierw kreśli sylwetki Eliasza i Elizeusza, następnie ukazuje 16 autorów biblijnych ksiąg prorockich (zgodnie z kanonem, w którym kolejność ksiąg wyznacza nie tylko chronologia wydarzeń, lecz także podobieństwo tematyki¹⁶), po czym prezentuje tych, którzy nie pozostawili po sobie żadnych pism: działających za Dawida i Salomona (Natan i Achiasz), a także po podziale państwa za Jeroboama (Jaddo to według znanego Izydorowi apokryfu¹⁷ imię proroka, który upomniał króla, gdy wykonał on złote cielce w Dan i Betel – 1Krl 13), za Asy (Azariasz, syn Odeda) i za Joasza (Zachariasz, syn Jojady). Zauważmy, że taki porządek prezentowania postaci pochodzi od samego Sewilczyka, gdyż odbiega zarówno od układu ksiąg biblijnych, jak też od rozwiązania przyjętego przez autora apokryfu, który ukazuje proroków w następującej kolejności: czterej wielcy (Izajasz, Jeremiasz, Ezechiel, Daniel), dwunastu mniejszych (Ozeasz, Micheasz, Amos, Joel, Abdiasz, Jonasz, Nahum, Habakuk, Sofoniasz, Aggeusz, Zachariasz, Malachiasz), a także Natan, Achiasz, Jaddo, Azariasz, Eliasz, Elizeusz, Zachariasz (syn Jojady)¹⁸.

¹⁵ Kanon ksiąg biblijnych przedstawia Izydor w *Etymologiach* (VI 1), w traktacie *O powinnościach kościelnych* (*De ecclesiasticis officiis* I 11-12) oraz w przedmowie *Wstępów do ksiąg Starego i Nowego Testamentu* (*In libros Veteri et Novi Testamenti proemia*, prologus, 1-11). Por. S.M. Zarb, *Sancti Isidori cultus erga Sacras Litteras*, w: *Miscellanea Isidoriana. Homenaje a S. Isidoro de Sevilla en el XIII centenario de su muerte*, Romae 1936, s. 94-109.

¹⁶ Por. T. Jelonek, *Historia literacka Biblii*, Kraków 2009, s. 86-88; T. Jelonek, *Prorocy Starego Testamentu*, Kraków 2007, s. 62.

¹⁷ Podają je autorzy anonimowych żywotów proroków greckich (por. m.in. *De prophetarum vita et obitu*, w: *Prophetarum vitae fabulosae, indices apostolorum discipulorumque Domini Dorotheo, Epiphanio, Hippolyto aliisque vindicata*, ed. T. Schermann, Lipsiae 1907, s. 54) oraz wykorzystywanych przez Izydora łacińskich (*De ortu et obitu prophetarum et apostolorum*, ed. F. Dolbeau, „Revue d’Histoire des Textes” 16 (1986) s. 133).

¹⁸ *De ortu et obitu prophetarum et apostolorum*, s. 131-134.

Podjęmowane przez Izydora decyzje co do kolejności poszczególnych relacji zdradzają nam jego intencje autorskie, świadomość teologiczną, spojrzenie na świat. Ludźmi uczestniczącymi w *sacrum* na zasadzie szczególnej wyłączeniowości w Biblii są przede wszystkim kapłani¹⁹. Prawdopodobnie właśnie przeświadczenie o wybitnej godności kapłaństwa każe Sewilczykowi umieścić przed opowiadaniem o Abrahamie (6), któremu Melchizedek pobłogosławił (Rdz 14,19), życiorys tego króla-kapłana (5) traktowanego w epoce Nowego Testamentu z wyjątkową czcią²⁰, gdyż do jego ofiary nawiązał w przeddzień swojej męki sam Chrystus, będący – na wzór króla Szalemu – „kapłanem na wieki” (Hbr 6,20). Również szereg relacji o wybitnych postaciach z okresu zdobywania ziemi Kanaan otwiera życiorys kapłana Pinchasa (28), w opowiadaniu o królach Izraela zaś zabrakło Saula (1Sm 9–31), którego upadek rozpoczął się w chwili, gdy uzurpował władzę kapłańską i własnoręcznie złożył ofiarę całopalną (1Sm 13,13), mimo że był on niewątpliwie osobowością wybitną i twórcą polityczno-wojskowych podwalin królestwa²¹. Zauważmy jednak, że powodem nieobecności w *Narodzinach* władcy, który zmarnował swoje powołanie i został przez Boga odrzucony²², może być również fakt, iż bliżej mu do bohaterów greckiej tragedii niż do postaci, które – mimo ich słabości i wad – powinien naśladować czytelnik traktatu, skądinąd mającego służyć nie tylko pouczeniu, lecz również zbudowaniu odbiorców²³. O Esterze i Judycie uczony biskup opowiada w dwóch ostatnich spośród rozdziałów dotyczących starotestamentalnych wydarzeń, niejako „po” opowiadaniu o żyjących i działających wówczas świętych mężach (62–63), chociaż, jak sam twierdzi, przewyższały one tych ostatnich dzielnością²⁴. Jak się wydaje, może to wynikać z przekonania Sewilczyka, że za wszystko, również za kobietę, przed Bogiem odpowiada mężczyzna²⁵. Zatem w *Narodzinach* zabrakło miejsca m.in. dla Debory, charzmatycznej prorokini i narodowej bohaterki Izraela (Sdz 4,4–5,31)²⁶, dla prababki króla Dawida Rut, której imieniem w Piśmie została zatytułowana cała księga (Rt)²⁷, co w przypadku erudyty Izydora niewątpliwie powinno

¹⁹ Por. T. Jelonek, *Biblijne pojęcie „sacrum”*, Kraków 2008, s. 23.

²⁰ Por. Läßle, *Od Księgi*, s. 178-179.

²¹ Por. Läßle, *Od Księgi*, s. 269-276.

²² Por. T. Jelonek, *Wędrówki biblijne*, Kraków 2003, s. 99-102.

²³ Por. Fontaine, *Isidore*, s. 193-194; T. Krynicka, *Izydora z Sewilli „O narodzinach i śmierci świętych ojców”*: kompendium biblijnej wiedzy oraz wademekum postępowania chrześcijanina, „Biografistyka pedagogiczna” 4 (2019) (w druku).

²⁴ *De ortu et obitu patrum* 63: „viorum praestantior” (o Judycie).

²⁵ Por. Krynicka, *Sylwetki kobiet*.

²⁶ Por. Läßle, *Od Księgi*, s. 253-254.

²⁷ Por. T. Jelonek, *Małżeństwo i rodzina w Piśmie świętym*, Kraków 2007, s. 84-94.

było przemówić na jej korzyść, dla Samarytanki, której świadectwo przyciągnęło do Pana jej współplemienników (J 4,1-42)²⁸, czy dla Magdaleny, apostołki apostołów, która towarzyszyła Jezusowi na Golgocie i spotkała Go w poranek wielkanocny, a następnie złożyła wyjątkowo ważne świadectwo zmartwychwstania Chrystusa (J 19,25; 20,1-18)²⁹. Gwoli sprawiedliwości zaznaczmy, że nieobecność w *Narodzinach* dzielnych bohaterów ksiąg Machabeuszy, walczących czynnie i biernie przez cierpienie i męczeństwo, o wiarę ojców³⁰ pozwala nam przypuszczać, iż traktat mógł pozostać nieukończony, a Sewilczyk mógł zamierzać napisać również o tych wspaniałych niewiastach. Wspomina on o 30 kobietach, ale osobny rozdział – poza wspomnianymi dwiema – poświęca tylko Marii, Matce Jezusa (65); matkę Jana Chrzciciela Elżbietę prezentuje w rozdziale 64. wraz z Zachariaszem. Zauważmy, że w utworze znajdujemy jeszcze dwa rozdziały, które Izydor poświęca kilku wybitnie ze sobą związanym bohaterom: trzem młodzieńcom w piecu ognistym (59) oraz Zorobabelowi i Nehemiaszawi (61). Ponadto opowiadając o Ablu, ukazuje Kaina, aby dzięki zestawieniu najbardziej niewinnego spośród śmiertelników z najbardziej niegodziwym, bo pierwszym w dziejach świata, mordercą podkreślić wyjątkową prawość tego pierwszego:

Abel, syn Adama i pasterz owiec, za życia nieskazitelny, w śmierci cierpliwy, po śmierci niemilczący, w męczeństwie pierwszy, w posłuszeństwie najdoskonalszy, dzięki swoim ofiarom Bogu miły, dzięki swoim zasługom bratu niemiły; Kain, złoczyńca i pierwszy morderca, gwałtowną zawiścią podżegany, zgładził go, niewinnego, mieczem, krwią dotąd niezbrukany, ponieważ wcześniej żelazo, nieskalane krwią ludzką, nie było obarczone zbrodnią (2).

Oprócz tego w rozdziale 23. Izydor nie tylko zwięźle kreśli postać Manassesę, ale rekapitułuje opowieść o wszystkich synach Jakuba przedstawionych w rozdziałach 11-23; rozdział 80. stanowi podsumowanie relacji o dwunastu apostołach, których przybliżają odbiorcy rozdziały 67-79. Jednak znakomita większość spośród 85 rozdziałów traktatu jest poświęcona jednemu biblijnemu bohaterowi.

²⁸ Por. J. Górka, *Jezus i Samarytanka (J 4, 1-42): historia i inicjacja*, Kraków 2008, s. 188.

²⁹ Por. H. Langkammer, *Wprowadzenie i komentarz do ewangelicznych opisów Męki Pańskiej*, Lublin 1975, s. 107; P.C. Bosak, *Leksykon wszystkich postaci biblijnych*, Kraków 2015, s. 1031.

³⁰ Por. Jelonek, *Księgi*, s. 126-127.

6. Zawartość poszczególnych życiorysów

Tłumacząc, czego dotyczy przekazywane czytelnikom pismo oraz w jakim celu podejmuje się jego napisania, w przedmowie do traktatu Izydor podaje, co następuje:

W tej książeczce zostały przedstawione narodziny, jak również czyny wraz z rodowodami niektórych świętych i znakomitych mężów; ponadto ze zwięzłością cechującą sentencje opisano piastowane przez nich godności, ich śmierć oraz pogrzeb. Wprawdzie są to rzeczy znane osobom podejmującym się lektury Pisma w całej jego rozciągłości, jednak łatwiej zapadają w pamięć, gdy czytamy je [zebrane] w krótkiej opowieści³¹.

Niezależnie od długości poszczególnych relacji zawierają one następujące, zapowiedziane w tytułach pisma oraz w przytoczonej wyżej przedmowie, elementy:

- *ortus*: pochodzenie bohatera, jego przyjście na świat;
- *vita*: właściwy opis przebiegu życia bohatera od narodzin do śmierci ze szczególnym uwzględnieniem wspaniałych dokonań, niezwykłych cnót, nadprzyrodzonych zdolności oraz wyjątkowych boskich interwencji w jego losy;
- *obitus*: okoliczności śmierci i pogrzebu bohatera.

Ilustrującym powyższe twierdzenie przykładem może posłużyć następujący życiorys:

Izaak, syn Abrahama, zrodzony zgodnie z obietnicą w ziemi Kanaan, nazywany „wiecznym potomstwem”, wsławiony wstrzeźliwością w życiu małżeńskim, skory do wdzięczności, skłonny do przebaczenia, który odrzucających go zwyciężył nie orężem, lecz cierpliwością, a skruszonych przyjął łaskawie; który przez wzgląd na bojaźń Bożą okazał rodzicowi tak wielki szacunek, że dobrowolnie przystąpił do ołtarza, gdzie miał być złożony w ofierze, i niejako zapowiadając [dzieło] Chrystusa, nie wzbraniał się przed śmiercią. Zmarł w wieku 180 lat i został pochowany przy swoim ojcu (7).

Prawdopodobnie w wyniku niedopracowania utworu czy w związku z brakiem potrzebnych wiadomości w pismach źródłowych Sewilczyka niektóre relacje stanowią odstępstwa od zauważonej prawidłowości. Zatem w życiorysie Ezdrasza nie znajdujemy jakichkolwiek informacji o jego pochodzeniu³²:

³¹ Isidorus Hispalensis, *De ortu et obitu Patrum*, Praefatio.

³² Podobnie w relacjach o Zachariaszu i Elżbiecie (64).

Ezdrasz, autor świętej historii i drugi, po Mojżeszu, prawodawca; on po niewoli odnowił prawo, które zostało przez pogan spalone, oraz wynalazł litery hebrajskiego alfabetu. On z powrotem sprowadził Izrael i sprawił, że odbudowano Jerozolimę. Zmarł i został pochowany wraz ze swymi ojcami w Jerozolimie (60).

W opowiadaniu o Pinchasię zabrakło wzmianek o okolicznościach jego zgonu:

Kapłan Pinchas, syn Eleazara, z miłości do Pana uderzył włócznią bezwstydnego [męża] oraz towarzyszącą mu Madianitkę i dostąpił przyznania na wieczne czasy jemu oraz jego potomkom kapłańskich odznak oraz korzyści płynących z udziału w zabijaniu zwierząt ofiarnych, ponieważ rozpalony żarem Bożej miłości uśmierzył gniew Pana, zadając uderzenie (28).

W relacji o Locie brak powyższego wątku Izydor rekompensuje malowniczym opisem okolicy, w której bratanek patriarchy zamieszkał po opuszczeniu ojczystej Sodomy. Zauważmy, że brzmia w nim odgłosy lektury Hieronimowego pisma *Położenie i nazwy miejscowości hebrajskich* (*De situ et nominibus locorum hebraicorum*) będącego swobodnym tłumaczeniem *Onomastikonu* Euzebiusza z Cezarei³³, a także powstałego pod koniec IV wieku przekładu *Wojny żydowskiej* Józefa Flawiusza, zatytułowanego *Hegezyp, czyli o wojnie żydowskiej* (*Hegezippus sive de bello iudaico*)³⁴, którego anonimowy autor, prawdopodobnie Żyd z pochodzenia, lubuje się w opisywaniu piękna swej ojczyzny³⁵, między innymi opowiadając o drzewach różanych, z których pozyskiwano balsam³⁶, a także o niewysłowionym uroku galilejskich gajów daktylowych³⁷. Zauważmy, że biskup erudyta korzystał z obu pism, pisząc o drzewie różanym³⁸ oraz

³³ Por. B. Altaner – A. Stuiber, *Patrologia. Życie, pisma i nauka Ojców Kościoła*, tł. P. Pachciarek, Warszawa 1990, s. 314, 519-525.

³⁴ Por. J. Radożycki, *Józef Flawiusz – jego życie i dzieło*, w: *Józef Flawiusz, Wojna żydowska*, tł. J. Radożycki, Warszawa 1991, s. 35-39.

³⁵ Por. C. Mras, *Praefatio*, w: *Hezippus qui dicitur historiae libri V*, t. 2, ed. V. Ussani – C. Mras, Vindobonae 1932-1960, s. XXXIV.

³⁶ Por. *Hezippus qui dicitur historiae libri VI* 15, 3; I 32, 2; IV 17.

³⁷ Por. *Hezippus qui dicitur historiae libri V*, III 6, 3: „nie do opowiedzenia, jakże piękne są rzędy palm, gdy pod dotykiem wiatru szeleszczą i rozsiewają jeszcze słodsza niż zwykle woń daktyli”.

³⁸ Por. Isidorus Hispalensis, *Etymologiae* XVII 8, 14: „balsami arbor”. Sewilczyk opisuje *Commiphora Opobalsamum* Engl., balsamowiec właściwy/drzewo różane. Jest to krzew czy niewielkie drzewo z rodziny osoczynowatych. Z jego zestalonej i wysuszo-

o daktylowcach³⁹ w poświęconej roślinom XVII księdze *Etymologii*⁴⁰. Możemy więc pokusić się o stwierdzenie, że owe opisy należały do jego ulubionych passusów:

Lot, syn Harana, krewny Abrahama, ojciec Moaba i Ammona, urodzony w kraju Chaldejczyków, człowiek sprawiedliwy [i] gościnny, w Sodomie, wśród ludu zbrodniczego pędził żywot pobożny i wolny od zmayı; on, wyłącznie świadcząc powinność gościnności, stał się opiekunem aniołów; uszedł siarkowej zagładzie i sodomskiej pożodze, następnie zamieszkał w mieście Soar, położonym nad Morzem Martwym, gdzie drzewa dają olejek balsamowy oraz wielką ilość daktyli (9).

Domyślać się, kim był Joel, czytelnikowi pozwala jedynie umieszczenie go wśród innych proroków: Izidor wspomina wyłącznie o przyjściu na świat oraz śmierci bohatera⁴¹, korzystając przy tym z apokryfów⁴², mimo iż z reguły w pierwszej kolejności dąży do czerpania wiadomości z Biblii oraz pism ortodoksyjnych pisarzy⁴³: „Joel, ten był z plemienia Rubena,

nej żywicy otrzymuje się mirrę – aromatyczną masę, od czasów starożytnych używaną w lecznictwie, perfumerii jako kadzidło. Por. J. André, *Lexique des termes de botanique en latin*, Paris 1956, s. 51; B. Zemanek, *Balsamowiec właściwy*, w: *Encyklopedia Biologii*, t. 1, red. Z. Otałęga, Kraków 1998, s. 255.

³⁹ Por. Isidorus Hispalensis, *Etymologiae* XVII 7, 1: „palma [...] fructus [...] eius dactyl” Chodzi o owoc Phoenix dactylifera L. (rodzina palmy), drzewa do 20–30 m wysokości, uprawianego ze względu na wyjątkowo pożywne owoce w północnej Afryce, południowo-zachodniej Azji, Hiszpanii, na wyspach greckich, sadzonego też jako roślina ozdobna. Zob. André, *Lexique*, s. 235; Z. Podbielkowski, *Słownik roślin użytkowych: polski, łaciński, angielski, francuski, niemiecki, rosyjski*, Warszawa 1985, s. 74-75. Izraelici cenili daktylowiec dla jego owoców, a także postrzegali go jako symbol zwycięstwa, sprawiedliwości, triumfu. Por. Z. Włodarczyk, *Rośliny biblijne. Leksykon*, Kraków 2011, s. 160-162: gałązki palmowe rzucono pod nogi wjeżdżającemu do Jerozolimy w przededniu swej męki Chrystusowi, do czego Kościół od wieków nawiązuje w liturgii Niedzieli Palmowej. Por. D. Brzeziński, *Niedziela Palmowa Męki Pańskiej: tradycje i współczesność*, „Studia Płockie” 35 (2007) s. 53-59.

⁴⁰ Por. Isidorus Hispalensis, *Etymologiae* XVII 7, 1; 8, 14 (*Hegesippi qui dicitur historiae libri*); IV 17; Hieronymus, *De situ et nominibus locorum hebraeorum* 878.

⁴¹ Podobnie w relacjach o Nahumie (47) i Habakuku (48).

⁴² Por. *Libellus sancti Epiphanius episcopi priorum prophetarum quis ubi passus sit martyrium et sancta eorum corpora quiescunt*, ed. F. Dolbeau, „Revue d’Histoire des Textes” 16 (1986) s. 20.

⁴³ Por. J. Carracedo Fraga, *Los apócrifos en la biblioteca de Isidoro de Sevilla. El testimonio del tratado De ortu et obitu patrum*, „Euphrosyne” 22 (1994) s. 151. M. Starowieyski, *Izidor z Sewilli i apokryfy*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia” 27/254 (1992) s. 151-157.

urodził się na polu Bet-Meon, gdzie również zmarł w pokoju i został pochowany” (42).

Najkrócej, z reguły w kilku wyrazach, Izydor referuje początki bohaterów:

Jeftę, pochodzący z pokolenia Gada⁴⁴, szczęśny w bojach, wierny w słowach, pokonujący uczucie ojcowskiej miłości wytrzymałością umysłu; on ślubował był Bogu, że złoży w ofierze tego, kto jako pierwszy wyjdzie mu naprzeciw, gdy będzie powracał po odniesionym zwycięstwie. Otóż wracając z wrogiej krainy jako ten, kto pokonał Ammonitów, aby nie skalać się hańbą krzywo-przysięstwa, wypełnił przyrzeczoną obietnicę i córkę, która jako pierwsza wyszła zwycięzcy naprzeciw, złożył w ofierze. Był sędzią w Izraelu przez 6 lat, zmarł i został pochowany w Galaadzie, swoim mieście, położonym w środku [ziem] pokolenia Manasses (30).

bądź:

Prorok Natan, z Gabaonitów, który króla Dawida uczył Prawa Bożego i wyrzucił mu, że zgrzeszy [sic!] ⁴⁵, uwodząc Batszebę; on też przepowiedział, że Dawid nie zbuduje Panu świątyni; on Salomona namaścił i wyświęcił na króla. Odszedł zaś w starości do swej ziemi i został godnie pochowany (53).

bądź:

Zorobabel i Nehemiasz, z pokolenia Judy, za panowania Dariusza wznoszą świątynię Pana, odbudowują mury Jerozolimy i doprowadzają Izrael do dawnego stanu; odnawiają też rytuały kultu oraz prawo kapłanów, czyli lewitów; również oni spoczywają, pochowani w Jerozolimie (56).

⁴⁴ Jeftę był synem Gileada z pokolenia Manasses (por. Sdz 11–12,7). Z plemienia Gada pochodził inny Gilead wspomniany w 1Krn 5,11.14–17. Por. Bosak, *Leksykon*, s. 698–699, 536–537.

⁴⁵ Natan upomniął Dawida po tym, jak ów zgrzeszył, zabijając Uriasza i uwodząc jego żonę (2Sm 12,1–14). Opowiadający o tym Izydor z niezrozumiałych powodów posługuje się jednak koniugacją omowną czynną z koniunktywem czasu przeszłego niedokonanego, to jest konstrukcją zastępującą nieistniejący koniunktywus czasu przyszłego, a wskazującą na to, że w zdaniu podrzędnym chodzi o wydarzenie późniejsze w stosunku do zdania nadrzędnego: „Nathan propheta [...] qui David regem legem Dei docuit et peccatum quod **esset** in Bersabee **praevaricatorus** manifestavit” (53). W wersji PL znajdujemy formę strony biernej koniunktywu czasu zaprzeszłego („esset [...] praevaricatus”), jednakże C. Chaparro Gómez nie zamieszcza jej w aparacie krytycznym.

Wyjątki stanowią nieliczne życiorysy, w których Sewilczyk opisuje wydarzenia towarzyszące narodzinom bohaterów, np. śmierć matki Beniamina przy porodzie (21), cudowne ryknięcie jałówki, wydane przy urodzeniu Eliasza (36,1), a także ich ojczyste strony. Tak więc dowiadujemy się, że Achiasz wywodził się „z Szilo, miasta kapłana Helego, gdzie na początku znajdowały się namiot i arka Pana” (54), Jeremiasz urodził się „w miejscowości Anatot, leżącej w 3 milach od Jerozolimy” (38,1), Amos zaś „pasterz, rolnik i zbieracz owoców sykomory, prorok nie z urodzenia, lecz z powołania” pochodził z miasta Tekoa, leżącego w 6 milach na południe od Betlejem, na granicy z rozległą pustynią, która „rozciąga się aż do Morza Czerwonego i kraju Indów”. Całkowicie niezamieszкана znana jest tylko pasterzom oraz przemierzającym ją wzdłuż i wszerz bydłtom (43,1), toteż Sewilczyk nazywa ją „pasterską krainą” (43,2).

Dzięki naprzemiennemu występowaniu wzmianek o pochodzeniu oraz życiu prezentowanych postaci opowieść o *ortus* często płynnie przechodzi w referowanie kolei ich losów:

Józef, książę egipski, syn Jakuba i Racheli, urodzony w ziemi Kanaan, który otrzymał błogosławieństwo Izraela [przysługujące] pierworodnemu i nabył prawo pierwszeństwa Rubena; ulubieniec ojca i jedyny, dalece wyprzedzający wszystkich innych dziedzic ojcowskich posiadłości (10,1)

bądź:

Paweł, który wcześniej był Szawlem, apostoł narodów, obrońca Żydów, powołany przez Chrystusa z nieba, na ziemię obalony; który upadł, widząc na oczy, powstał, oślepiiony; z prześladowcy uczyniony naczyniem zbawienia, z wilka – owcą; wśród apostołów ostatni pod względem powołania, pod względem przepowiadania pierwszy, uczeń Gamaliela w Prawie, w Ewangelii sługa Chrystusa; jego ojczyzną była Judea, ród z pokolenia Judy (68,1).

7. Kompozycja życiorysów: *ortus* i *vita* bohaterów

Zatem poszczególne relacje są zbudowane według tegoż wzorca kompozycyjnego, który można sprowadzić do:

- opowiadania o początkach (*ortus*) i przebiegu życia (*vita*) biblijnego bohatera;
- opowiadania o jego zgonie i pochówku (*obitus*).

Zauważmy, że część pierwsza życiorysów jest z reguły utrzymana w laudacyjnym nastroju i odwzorowuje znane starożytnym biografom, naśladowanym przez autorów żywotów⁴⁶, do których nawiązuje Sewilczyk⁴⁷, zalecenia retorów dotyczące tego, że ludzi należy chwalić, uwzględniając:

1) okoliczności, które zaistniały przed nimi, a mianowicie ze względu na ich ojczyznę, przodków, rodziców:

Melchizedek, król Szalemu, pierwszy kapłan Najwyższego i ofiarodawca prawdziwej ofiary, którego pochodzenie jest nieznane. Hebrajczycy utożsamiają go z Semem, pierwotnym Noego, przodkiem Abrahama; on bowiem jest ojcem ojców, prarodzicem proroków i apostołów; on dzięki błogosławieństwu pobożnego ojca zasłużył na to, by być panem swego brata, on, krocząc do tyłu, osłonił przyrodzenie ojca i nie wyśmiał [go,] upitego, jak syn zły i zuchwały, lecz jak wstydlivy, przykrył (5,1);

2) okoliczności, które zaszły podczas ich życia, to jest ze względu na towarzyszące ich narodzinom cudowne znaki:

Elizeusz, uczeń Eliasza, z miasta Abel-Mechola, z pokolenia Rubena, przy jego urodzinach złota jałówka ryknęła w Gilgal, a jej ryknięcie rozległo się w Jerozolimie; wówczas pewien kapłan-prorok przepowiedział: „Dziś urodził się w Jerozolimie prorok, który zniszczy całe ich bałwochwalstwo” (36,1),

jak też ze względu na ich cnoty, czyny i wypowiedzi, czy to wymieniając rodzaje cnót, czy to wyliczając czyny, których dokonali:

On [Elizeusz] wsławił się dzięki temu, że miał podwójny udział w duchu Eliasza i zajaśniał wielkimi, pełnymi mocy cudami: fale Jordanu, który rozdzielił przy przejściu, powstrzymał, a następnie przywrócił im ich bieg; użył niepłodne wody Jerycha, zanurzając w nich małe naczynie; rzucił przekleństwo na ubliżające mu dzieci, a natychmiast pożarły je dzikie zwierzęta; sprawił, że dla uśmiercenia wrogów popłynęły krwawe wody. Równocześnie czyni płodną bezpłodną niewiastę oraz wskrzesza jej syna, gdy umiera; łagodzi gorycz pożywienia; w końcu karmi lud dziesięcioma chlebami i zbiera ich resztki. Namana też oczyścił z plam trądu w kąpeli Jordanu, a złorzeczącego ucznia trądem zboczył; wrzucając kawałek drewna do wód Jordanu, sprawił, że siekiera, której żelazne ostrze było zanurzone, unosiła się na powierzchni; wrogiemu Syryjczyka dotknął ślepotą, przepowiedział śmierć niedowiarkowi,

⁴⁶ Por. I. Velásquez, *La literatura hagiográfica. Presupuestos básicos y aproximación a sus manifestaciones en la Hispania visigoda*, León 2007, s. 86-87.

⁴⁷ Por. Chaparro Gómez, *Introducción*, s. 41-42.

przepędził wroga za pomocą huku rydwanów, rozproszył oblegających, odpędził głód [...] (36,2-3);

ze względu na towarzyszące ich czynom Boże interwencje: „Jak twierdzą, Żydzi nazywali go Malachiaszem, to jest aniołem Pana, dlatego, że cokolwiek przepowiadał, nastychmiast potwierdzał to przybywający z nieba anioł” (52) oraz:

Oni [trzej młodzieńcy] dzięki sile, którą daje cnota, wzgardzili śmiercią, nie złożyli czci bożkowi, okrutnego króla mocą wiary pokonali, nadto płomienie gorejącego pieca ugasili, a wśród przerażającego ognia i gęstego dymu doniosłym głosem hymn odśpiewali (59,2),

a także ze względu na dokonywane przez nich cuda:

On [Piotr] w Galacji, Poncie, Kapadocji, Bitynii, Azji oraz Italii głosił Ewangelię i zabłysnął następującymi pełnymi mocy znakami: wzburzone morze niepewnym krokiem podeptał; przechodząc, ożywił zmarłych cieniem, chromym przywracał dawną sprawność, rozluźnione członki paralityków doprowadzał do właściwego stanu. Ponadto wskrzesił umarłą wdowę; skazał na karę śmierci winnych przebiegłości Ananiasza i Safirę, jak też zrzucił na ziemię Szymona, wstępującego do nieba za pomocą magicznych sztuczek [...] (67, 3-4);

ze względu na dobra zewnętrzne, które otrzymali od Boga:

Zabulon, władca wielkiego morza i wybrzeży, potężny we wszystkich miastach Sydonu. Issachar, staranny w pracy na roli, władający w Galilei, z jej darów, którymi się cieszy, podarunki królom ofiaruje (15-16). Aser, ozdobiony bogactwem, dostarczający rozkoszy książętom. Neftali, opływający w wyjątkowe dostatki oraz obfitujący w znajomość prawa (19-20),

a także na wytrwałość wobec ich utraty:

Hiob, syn Zeracha z Bosry, król Idumejczyków, czwarty po Ezawie, następcy Beli, syna Beora, poganin, w wierze wytrwały, w pokorze najdoskonalszy, w gościnności przodujący, w sposobie życia łagodny, w dawaniu jałmużny szczodry, zasobny w majątek, majątku nagle pozbawiony, bogaty w dzieci, znienacka osierocony; wydany na pokuszenie, lecz przeciwko pokuszeniu uzbrojony w bogobojną wiarę, okrył się chwałą w walce, w bólu zachował równowagę ducha; stratę dóbr zniósł, nad zgonem dzieci bolał, rany cielesne cierpliwie przyjął, a wśród

udręk zawsze Boga wychwalał; ponadto żonę, gdy mu źle doradzała, mądre powściągnął, w rozmowach z przyjaciółmi dzięki rozumowi wziął górę; za tak wielką cnotę cierpliwości na końcu został pocieszony podwójną nagrodą, otrzymując po utracie dóbr znakomitą mnogość darów (24,1),

cierpliwość w znoszeniu ich braku:

[...] cechowała go [Izajasza] tak wyjątkowa świętość życia, że posiadał, jak mówią, jedną tylko szatę z grubo tkanej koziej wełny, którą zresztą z powodu występku ludu zrzucił i okrył członki zgrzebnym przyodziewkiem, uszytym z woru, lecz ostatecznie również go zdjął zgodnie z nakazem Pana i wziął udział w ludowym zgromadzeniu nagi i bosy. Tak też przetrzymał letni skwar, zimowe mrozy i potężne deszcze, aby posłusznie wykonać rozkazy Pana i opłakać występki ludu [...] (37,1-2)

oraz: „[...] ubraniem mu [Janowi Chrzcicielowi] była wielbłądzia wełna, mieszkaniem – pustynia, pożywieniem – miód i szarańcza – pokarmem (65,1)”, rzadziej, głównie wówczas, gdy przymioty te pomagają bohaterowi w wypełnieniu woli Boga, również ze względu na teżyżnę fizyczną:

Samson, syn obietnicy, zrodzony z ojca Manoacha, z pokolenia Dana, zwany nazirejczykiem, bohaterski wyzwoliciel Izraela i wszystkich [innych]. On zabił ryczącego lwa i z jego pyska wy dobył plaster miodu, ponadto rygiel drzwi uniósł na barkach i umieścił na szczycie góry; podpaliwszy związane ogony lisów, wypełnił ogniem cały kraj Filistynów; wreszcie związany, rozerwawszy sznury, zgładził tysiąc mężów osłą szczęką, a powrozy siłą mięśni rozrwał, jak gdyby były wełnianymi nićmi. Następnie zwiedziony przez chciwą, powabną kobietę, ściąwszy włosy, utracił swą siłę i moc; natychmiast wyłupiono mu oczy, on zaś zachwiał kolumny świątyni i zginął wraz z wrogiem, przygnieciony przez jej gruzy (31,1-2)

oraz piękno ciała:

Estera, królowa, córka brata Mardocheusza, z rodu Beniamina, została więta do niewoli i uprowadzona z Jerozolimy do miasta Suzy oraz – z powodu swego pięknego wyglądu i znakomitej wspaniałości dziewictwa – poślubiona królowi Persów; ona, aby wyzwolić swój lud od niebezpieczeństwa, ofiarowała się na śmierć i namówiła króla, aby przyjaciela, który namawiał go do niegodziwości wobec ludu Bożego, wydał na ukrzyżowanie; naród wolny od zagłady uwolniła i z niewoli oswobodziła. Leży pochowana w Suzie, mieście w Medii, w którym też królowała (52)

bądź: „Malachiasz [...] mąż sprawiedliwy i przystojny” (52);

3) okoliczności, które nastąpiły po ich życiu, czyli ze względu na wydane przez nich potomstwo:

Juda, znakomity potomek królewskiego rodu, któremu powierzono naczelną władzę wojskową i panowanie w Izraelu, swoim imieniem nazwał lud, na którego czele był postawiony, by jak lew sprawował rządy, sławny bla-skim potęgą, którego też władza wśród następnych pokoleń nie ustała, zanim niczym młody lew, pochodzący z jego pokolenia, zaświtał Chrystus i zają-sniała zrodzona na świat z dziewiczego łona Nadzieja ludów (11),

założone miasta, wprowadzone prawa, przekazane obyczaje i sposób postępowania:

[Mąż] ten [Melchizedek] pobłogosławił Abrahama powracającego po [odnie-sionym] zwycięstwie; on też po raz pierwszy złożył Bogu w ofierze z plonów ziemi chleb i wino jako zapowiedź prawdziwej ofiary, gdyż, zanim urząd kapłana zaczął sprawować Aaron, godność kapłańska i królewska słusznie należały się pierworodnym. Tenże [mąż] jako pierwszy spośród wszystkich po potopie założył miasto Szalem, w którym też panował, później nazy-wano je Jebus czy Solima, a teraz imieniem pochodzącym [od tamtych] – Jerozolima (5,2),

jak też ze względu na sąd potomnych, osiągniętą pośmiertną chwałę oraz cuda dokonane za ich pośrednictwem⁴⁸: „[...] Następnie, już po śmierci, [Elizeusz] ożywił zwłoki, w których już nie było oddechu; w mieście Sebaste jeszcze dziś pokazują jego grobowiec otoczony wyjątkowym sza-cunkiem i darzony wielką czcią” (36,3)

bądź:

[...] nawet Egipcjanie otaczają go [Jeremiasza] wyjątkową czcią oraz nie-zwykłym szacunkiem i aż do dzisiaj czczą miejsce jego pochówku, odpra-wiając wyjątkowe ceremonie, ponieważ swymi modlitwami przepędził z tego miejsca jadowite węże i wybawił Egipcjan od ukąszeń groźnych żmij (38,2).

Zauważmy, że jedyny z opisywanych bohaterów, zasługujący na ujem-ny sąd potomnych, to Adam, który sprzeniewierzył się otrzymanym przez Boga darom. Barwnemu, obszernemu opisowi ich wspaniałości Izydor przeciwstawia gorzkie słowa o upadku prarodzica:

⁴⁸ Por. H. Lausberg, *Retoryka literacka. Podstawy wiedzy o literaturze*, tł. A. Gorzkowski, Bydgoszcz 2002, s. 137-139.

Adam, protoplasta [ludzkości] i dzierzawca (*colonus*) rajskiego ogrodu, ojciec rodzaju ludzkiego oraz grzechu, na obraz Boży uczyniony, na czele świata postawiony, który nadał stworzeniom imiona i otrzymał moc do panowania nad nimi. To właśnie on, osiedlony wśród rozkoszy kwitnącego rajskiego ogrodu, pośród tchnących wonnościami lasów i umajonych kwieciami pól, mieszkał, niczego nieświadomy, radośnie pędząc nowo otrzymane życie tam, gdzie żyzna ziemia zieleni się dzięki nieznającej końca wiosnie, tam, gdzie szybko mknący źródłany potok rozlewa się rzeką o czterech strumieniach wód. Lecz po tym, jak zwiedziony przez węża, skalany niewieścim językiem, dotykając drzewa, znieważył szczęśliwość [tego] miejsca, wyrzucony z rajskiego ogrodu, ziemię najeżoną cierniami, jęczący wyrobnik, uprawiał. A ponieważ utracił nieśmiertelność, w proch, z którego wziął początek według ciała, po upływie 930 lat powrócił. Odtąd też potomni gorzko boleją nad tym, że z powodu przewinienia tego prarodzica zostali wygnani z rajskiego ogrodu oraz poddani mozołowi i śmierci (1, 1-2).

Jak widzimy, mimo podobieństwa tematyki każda ze skomponowanych przez Izydora relacji jest inna dzięki temu, że sięga on po różne motywy, łączy je w nieco odmiennie kolejności, posługuje się urozmaiconym słownictwem.

8. Kompozycja życiorysów: *obitus*

Również opisując okoliczności śmierci i pochówku (*obitus*) biblijnych bohaterów, Izydor podejmuje zasługujące na uznanie próby urozmaicenia poświęconych im relacji, dzięki czemu lektura końcowych ustępów nie nuży czytelnika mimo powtarzalności tematyki i mogącego z niej wynikać podobieństwa słownictwa. Z reguły informuje o wieku bohatera w chwili odejścia ze świata (podając liczbę lat życia czy pełnionej posługi, jak też posługując się ogólnymi określeniami wieku), a także o miejscu i formie pochówku:

[...] przeżywszy 147 lat, zgodnie z naturalnym porządkiem rzeczy, dokonał dni (8,2; Jakub).

Był sędzią w Izraelu przez 40 lat, zmarł w starości i został pochowany w grobowcu swego ojca Joasza w Efracie, w ziemi rodu Abiezera (29; Gedeon).

[...] królował przez 40 lat, żył lat 52, po czym skończył panowanie i życie oraz został pochowany w Betlejem, mieście swego ojca (34,2; Salomon).

[...] żył zaś przez 110 lat, aż do czasów króla Persów Dariusza, [umarł jako]

starzec [i] został pochowany w królewskiej jaskini, samotny jeniec, okryty chwałą (40,2; Daniel).

On zaś umiera bardzo młodo i zostaje pochowany na własnym polu (52; Malachiasz).

Zdarza się, że opisuje lokalizację miejsca pochówku: „Był sędzią w Izraelu przez 20 lat, został pochowany w grobowcu swego ojca w mieście Esztaol, położonym w pokoleniu Judy, w odległości 10 mil na północ od Eleuteropolis, przy drodze prowadzącej do Nikopolis” (31,2; Samson); niekiedy wyjaśnia nazwy miejscowości oraz wspomina o ważnych wydarzeniach, jakie miały miejsce w pobliżu, a także o innych pochowanych tam sławnych postaciach. Na przykład Adam:

[...] w proch, z którego wziął początek według ciała, po upływie 930 lat powrócił. [...] Został pochowany w miejscowości Arba, która wzięła swoją nazwę od liczby cztery, dlatego że w tym właśnie miejscu pochowani są trzej patriarchowie⁴⁹ oraz, jako czwarty, wspomniany Adam. Jest to mianowicie Hebron, stolica Filistynów, w której, jak powiadają, mieszkali niegdyś giganci, gdzie też Dawid został namaszczonej na króla. A jest to miasto w pokoleniu Judy, przydzielone kapłanom, znajdujące się w odległości 22 mil na południe od Jerozolimy (1,2-3),

a król Dawid:

[...] w czterdziestym roku królowania i siedemdziesiątym roku od urodzenia zakończył ostatni dzień życia i został pochowany w Betlejem, swoim mieście, inaczej zwanym Efrata, gdzie urodził się według ciała również nasz Pan Jezus Chrystus; zmarła tam także Rachela, która zrodziła Beniamina; tam też pokazują grobowiec Jessego, ojca Dawida. A leży ta miejscowość w pokoleniu Judy, w odległości 6 mil na południe od Jerozolimy, przy drodze, którą się idzie do Hebronu (33,3).

Wspomina o dwukrotnym pochówku Józefa:

Panował w Egipcie przez 80 lat. Przeżywszy 110 lat, doznawszy szczęśliwości długiego życia z dala od spraw państwowych, zamknął oczy po raz

⁴⁹ Są to Abraham (6,3) oraz Izaak (7,2), a także, o czym nie wspomina Izidor, Sara (por. Rdz 23,1-20). Najstarsza nazwa tej miejscowości to Kiriath-Arba, czyli „czteroczęściowe miasto”. Być może nawiązuje ona do faktu, że miasto powstało z czterech osobnych osad. Por. P.C. Bosak, *Wszystkie miejsca biblijne. Słownik i konkordancja*, Kraków 2017, s. 1209.

ostatni. Został pochowany w Egipcie; jego kości synowie Izraela przenieśli do Sychemu, rodzinnej [miejscowości] jego ojca Jakuba, którą Grecy nazywają Sycymą; jest to zaś dzisiejsze Neapolis, miasto samarytańskie, gdzie wciąż oglądać można jego grobowiec (10,3).

Relacjonuje okoliczności męczeńskiej śmierci proroków i apostołów.
Na przykład Izajasza

[...] Manasses kazał rozciągnąć i rozciąć na dwie części od góry przez środek i uśmiercił go, umęczonego tymi okrutnymi katuszami. Żydzi podają też, że Izajasz został zabity z dwóch powodów: najpierw dlatego, że nazwał ich „pierwszymi wśród Sodomitów” i „ludem Gomory”; po drugie dlatego, że wbrew świadectwu Pana, który powiedział Mojżeszowi: „nie będziesz mógł zobaczyć Mego oblicza”, ośmielił się zawołać: „Widziałem Pana, siedzącego na wyniosłym tronie”, a Izraelici o zaślepionych umysłach nie zauważyli, że w następnych słowach opowiedział o serafinach, osłaniających Boże oblicze i stopy oraz że pisze, iż widział tylko Jego środkową część. Leży pod dębem Rogel, przy strumieniach wód, które król Judy Ezechiasz, zbudowawszy tamę, zatrzymał (37,2-3),

Jeremiasz zaś „[...] był krępowany, więziony, rzucony do zbiornika na wodę, a w końcu ukamienowany przez lud w pobliżu Tafnes w Egipcie. Został pochowany w miejscu, w którym mieszkał faraon, władca Egiptu” (38,1-2). Amosowi

[...] król Amazjasz często wyrządzał krzywdy, a ostatecznie jego syn Ozjasz zgładził go okrutną śmiercią, przebijając przez skronie prętem. Po tym, półmartwy, został wywieziony do swej ziemi i po kilku dniach z powodu zbyt silnego bólu, który zadawała mu rana, wyzionął ociągającą się duszę. Został pochowany wraz ze swymi ojcami (43,2),

tymczasem Jan Chrzciciel, który

powstrzymywał Heroda przed pogwałceniem małżeństwa brata, został poddany więziennym ciemnościom; córka króla w czasie zabawy zażądała od ojca w nagrodę jego głowy, ów zaś, mimo niegodziwości prośby, pijany, między jednym kielichem a drugim, dał ją, ściętą, córce. Pochowany został w Sebaste, palestyńskim mieście, niegdyś zwanym Samarią, które Herod, król Judei, syn Antypatra, ku czci Cesarza Augusta nazwał greckim słowem Augusta (65,2).

Apostoła Piotra

W 36 lat po męce Pana cesarz Neron ukrzyżował głową do dołu, jak on sam chciał; w ten sposób po zasłudze apostołstwa został uwieńczony również męczeństwem. Pochowany w Rzymie, na Watykanie, przy Drodze Triumfów, w odległości 3 mil od miasta na wschód (67,5)

w tym samym dniu, na rozkaz tegoż władcy został święty mieczem Paweł „tak bowiem wypadło, aby ci, którzy wspólnie wyznali wiarę, w jednym dniu zostali ukoronowani” (68,5).

W kilku wypadkach Izydor urozmaica relacje opisem okolicy pochówku:

W roku zaś czterdziestym po wyjściu synów Izraela z ziemi egipskiej, w wieku 123 lat, zmarł, zgodnie z przepowiednią Pana, na górze Hor, która znajduje się niedaleko Petry, wspaniałego miasta w Arabii; tam też leży pogrzebana jego siostra Maria, [w okolicy,] gdzie jeszcze dziś pokazują skałę, którą Mojżesz uderzył, aby zapewnić spragnionemu ludowi wodę. Miejsce to znajduje się natomiast na kresach Idumei (26,2; Aaron),

a nawet wspomina autorów źródeł, z których korzysta, cytując ich jako anonimowych „Żydów” (5; 24), „starodawnych [pisarzy]” (3) czy imię, jak w życiorysie Abrahama:

Zmarł w wieku 705 lat i został pochowany na polu Efrona, w podwójnej pieczarze; w jej wewnętrznej komorze, jak podają, pochowano Adama, w zewnętrznej zaś Abrahama. Miejsce to, jak informuje Józef, leży w odległości 7 stadiów od miasta Hebron, tam też, jak poświadcza, znajduje się przepiękny grobowiec Abrahama i jego syna, wyłożony marmurem i wyjątkowo wytwornie wykończony. Twierdzi ponadto, że w tymże miejscu rosło od początku świata wielkie drzewo pistacjowe⁵⁰. Hieronim pisze, że przetrwało ono aż do panowania cesarza Konstancjusza. Chodzi mianowicie o dąb Amoryty Mamre, który był przyjacielem Abrahama. Drzewo to poganie otaczali tak wielką czcią, że ogrodzili je dookoła murem, składali mu uroczyste, nabożne hołdy (6,3).

⁵⁰ Pistacia vera L., rodzina nanerczowate, drzewo osiągające do 10 m wysokości, długowieczne (do 300 lat). Występuje w Syrii i Mezopotamii, jest uprawiane w krajach śródziemnomorskich. Z drewna otrzymuje się używaną w lakiernictwie żywicę. Nasiona zwane orzeszkami pistacjowymi są jadalne, wykorzystywane w cukiernictwie, do wytłaczania oleju jako namiastka kawy. Por. André, *Lexique*, s. 311; Podbielkowski, *Słownik*, s. 282-283.

Zasługuje na uwagę, że źródłem Sewilczyka po raz kolejny jest traktat Strydonity *Położenie i nazwy miejscowości hebrajskich*⁵¹. Znajomość tego miejsca Izydor zdradza również, sporządzając niezwykle interesujący opis dębu (*quercus*) we wspomnianej wyżej księdze XVII *Etymologii*⁵². Kompilowane w encyklopedii informacje pochodzą zarówno z dziedziny mitologii pogańskiej, jak też z historii biblijnej oraz z przyrodniczej wiedzy antycznej. Wyjaśniając pochodzenie nazwy *quercus* od *querere*, Izydor nawiązuje do świętego dębu w Dodonie, ze szmeru liści którego kapłani Zeusa objaśniali ludziom wolę bóstwa⁵³. Mówiąc o długowieczności drzewa, wspomina o opisanym przez Hieronima dębie z Mamre, pod którym mieszkał Abraham, a który dotrwał aż do czasów cesarza Konstantego. Wreszcie opisując *onfacitis* i *balanis* (dwa rodzaje żołądźci) oraz ich zastosowanie, wykorzystuje dane pochodzące z nieznanych nam źródeł. Jego przekaz jest najbardziej zbliżony do relacji Dioskoridesa, ale grecki autor nie wspomina, że *onfacitis* jest dzikim żołądziem, nie podaje nazwy *balanis* i nie mówi nic o wykorzystywaniu żołądźci przez człowieka⁵⁴. W znanym nam łacińskim tłumaczeniu jego dzieła brak również wzmianek o lekkości *balanis*, mówi się za to o tym, że *onfacitis* jest ciężki⁵⁵.

Z obszerną opowieścią o pochówku Abrahama kontrastują krótkie relacje, w których Izydor sięga po jeden bądź nieliczne spośród omówionych motywów. Zatem o śmierci Noego czytamy tylko tyle: „[Mąż] ten zmarł w wieku 950 lat” (4,2), a o odejściu Jonasza dowiadujemy się, że „jego grobowiec jest pokazywany w pewnej dzielnicy miast Gat⁵⁶, leżącego w odległości 2 mil od Seforis, przy drodze, którą się idzie do Tyberiady” (45,2). Samuel „został [...] pochowany w Ramie, swej wiosce, leżącej niedaleko Betlejem” (32,2); Natan „odszedł [...] w starości do swej ziemi i został godnie pochowany” (53); Tobiasz „leży w Niniwie, pochowany w pokoju”

⁵¹ Por. Hieronymus, *De situ et nominibus locorum hebraicorum*, col. 907, 936.

⁵² Por. Isidorus Hispalensis, *Etymologiae* XVII 7, 38.

⁵³ Izydor mógł dowiedzieć się o tym z Serwiuszowego komentarza do *Georgik* (II 16), który należał do najczęściej wykorzystywanych przez niego pism źródłowych. Por. T. Krynicka, *Świat roślin w XVII księdze „Etymologii” Izydora z Sewilli*, Lublin 2007, s. 21. Dąb, potężne drzewo, które gałęziami sięga nieba, a korzeniami świata umarłych, odgrywał szczególnie ważną rolę w rzymskich mitach o początkach świata i ludzkości. Zob. I. Kaczor, *Kult drzew w tradycji mitologicznej i religijnej Greków i Rzymian*, Łódź 2001, s. 65. Stare dęby były czczone jako drzewa święte przez większość pierwotnych ludów białych. Por. M. Nowiński, *Dzieje upraw i roślin leczniczych*, Warszawa 1985, s. 26; J. Parandowski, *Mitologia. Wierzenia i podania Greków i Rzymian*, London 1992, s. 59.

⁵⁴ Por. Dioscorides, *De materia medica libri quinque* I 107.

⁵⁵ Isidorus Hispalensis, *Étymologies* XVII 7, 38, s. 115, n. 267.

⁵⁶ Gat-ha-Szefer, por. Bosak, *Wszystkie*, s. 1054.

(58); Estera „leży pochowana w Suzie, mieście w Medii, w którym też królowała” (62); Zachariasz i Elżbieta „spoczywają w Jerozolimie” (64).

9. Świat przedstawiony w *Narodzinach i śmierci świętych ojców*

Izydorowy traktat stanowi swoiste kompendium biblijnej historii zbawienia. Rzeczywistość opisywana przez autora jest teocentryczna. Tworzą ją współpracujący z Bogiem ludzie: patriarchowie i prorocy, sędziowie i królowie, apostołowie i uczniowie Pana; w większości mężczyźni, lecz również kobiety, niekiedy przewyższające mężczyzn dzielnością. Uwaga Izydora skupia się głównie na postaciach, które mimo swych słabości i potknięć służą Bogu, aczkolwiek ich historie nie mogą być opowiedziane bez wzmianki o postawionych na ich drodze życia grzesznikach: Ablowi towarzyszy Kain (2), Samsonowi – chciwa, powabna niewiasta (31,2), męczennikom – ich oprawcy (np. 43,2; 65,2). Każdy z życiorysów ukazuje nam nietuzinkową, niepowtarzalną dzięki otrzymanym od Boga darom jednostkę, odmienną od innych zarówno w życiu, jak też w śmierci. Takie wrażenie czytelnik traktatu odnosi dzięki cechującej analizowane relacje różnorodności, która dowodzi pisarskiego kunsztu Sewilczyka oraz jego troski o to, by sprostać zasadzie *variatio delectat*⁵⁷, tworząc przystępny, bogaty w wiadomości, jak również urozmaicony oraz nienużący czytelnika tekst.

Bohaterowie traktatu zamieszkują stworzony przez Boga świat, w którym są piękne gaje daktylowców, góry i morza, ogromne pustynie, przemierzane przez dzikie zwierzęta, a także starodawne miasta i małe wioski oraz łączące je siatki dróg. Lokalizując prezentowane postacie w konkretnych miejscach, których obce nazwy z całą pewnością utrudniały odbiór traktatu, Izydor jako narrator zyskuje pozorny obiektywizm, jak też dokonuje egzotykcji swego dzieła, a zarazem swego rodzaju adaptacji Ziemi Świętej: „przybliża ją” swoim czytelnikom oraz poszczerza w ten sposób granice ich hiszpano-rzymskiego świata. Wyjątkowo rzadko natomiast Sewilczyk wspomina, jak długo i w jakiej epoce trwały opisywane przez niego wydarzenia⁵⁸. Być może w jego odczuciu

⁵⁷ Cechującą Izydora umiejętność komponowania wyjątkowo urozmaiconych relacji można również podziwiać, analizując kompozycję jego encyklopedii. Por. T. Krynicka, *Izydor z Sewilli jako mistrz kompilacji. Organizacja materiału w „Etymologiach” na przykładzie XVII księgi „De agricultura”*, VoxP 49 (2006) s. 324, 333.

⁵⁸ Melchizedek „przeżył 600 lat i dotrwał aż do czasu, gdy Izaak ukończył 70 lat” (5, 2); Daniel „żył przez 110 lat, aż do czasów króla Persów Dariusza” (40, 2); Habakuk „odszedł z tego świata na dwa lata przed powrotem synów Izraela z niewoli” (48).

daty nie są istotne: w przedstawionym przez niego świecie wszystko dzieje się w wyznaczonym przez odwieczne Boże wyroki właściwym momencie, w czasie kajrosie wyodrębnionym ze strumienia chronosu – czasu kosmicznego i historycznego – dzięki duchowemu sensowi zachodzących w nim wydarzeń⁵⁹. Sewilczyk prowadzi więc odbiorcę od tej pozaczasowej chwili, której twórczy impuls zapoczątkował czas wraz z zamieszkiwanym przez Adama światem⁶⁰, ku pierwszym dziesięcioleciom czasu Kościoła, do którego, zauważmy, przynależą czytelnicy traktatu, wszyscy bez wyjątku, aż do paruzji⁶¹. Czytając *O narodzinach i śmierci*, kroczymy za jego autorem wzdłuż linii prostej łączącej poszczególne punkty dziejów zbawienia rzucające swój odbłask w wieczność, by nigdy nie przemijać, i wiecznością przeniknięte⁶². Sewilczyk, jak się wydaje, jest świadomy, że jednorazowe i niepowtarzalne Boże interwencje stanowią fragmenty wielkiego Bożego planu zbawienia⁶³, który wciąż jest w trakcie realizacji, w związku z czym każde z ukazywanych wydarzeń nie odchodzi do przeszłości, lecz trwa w innych. Właśnie ta świadomość pozwala mu rozszerzać czas akcji poszczególnych życiorysów, zatrzymując się, by zajrzeć „w przyszłość” czy skierować wzrok „ku przeszłości”: Juda da początek pokoleniu, w którym przyjdzie na świat Jezus, nadzieja narodów (11)⁶⁴; zapowiedź zbawczego dzieła Chrystusa znajdujemy w posłuszeństwie Izaaka (7), a Jego przydomek „Syn Człowieczy” otrzymuje prorok Ezechiel (39). O ukazanym w rozdziale 45 proroku Jonaszu „Hebrajczycy przekazują, że jest synem wdowy, którego Eliasz wskrzesił z martwych”, o czym Izidor opowiadał w rozdziale 35: „wskrzesił zmarłego syna niewiasty, której dzban z mąką – dzięki jego mocy – nie opróżnił się, naczynie z oliwą płynęło niewyczerpanym źródłem” (35,2).

Prorok Natan (53) naucza i karci króla Dawida (23) oraz namaszcza na króla Salomona (24), którego napomina prorok Achiasz (54), a który dzięki darowanej mu przez Boga mądrości „objawia tajemnice Chrystusa i Kościoła” (24,2). Maria oraz Jan spotykają się pod krzyżem, a zawieszony na nim Syn i Mistrz „na mocy podpisanego krwią testamentu” na zawsze łączy ich losy, powierzając matkę uczniowi, by ona miała towarzysza życia (66,1), a on stał się jej dzieckiem, zastępując umierającego Jezusa, i nie zostawał sam w chwili śmierci ukochanego Pana (71,1). Budując nar-

⁵⁹ Por. L.I. Bacilenko, *Kpatkij peligiozno-filocofockij clovap'*, Moskva 2000, s. 93.

⁶⁰ Por. V.N. Losskij, *Očerk mističeskogo bogoslovija vostočnoj Cerkvi. Dogmatičeskoe bogoslovie*, Moskva 1991, s. 232.

⁶¹ Por. T. Jelonek, *Biblijna historia zbawienia*, Kraków 2004, s. 19.

⁶² Por. S.N. Bulgakov, *Svet nevečernij. Sozercaniâ i umozreniâ*, Moskva 1994, s. 177.

⁶³ Por. Jelonek, *Biblijna historia zbawienia*, s. 7-8, 13-14.

⁶⁴ Podobnie: Dan jest przodkiem Samsona (17).

rację w ten sposób, Izydor nie tylko nawiązuje do omówionych już wydarzeń i zapowiada późniejsze, ale przede wszystkim, jak się wydaje, daje wyraz swego odczuwania czasu zanurzonego w wieczność i stanowiącego jedynie odcinek między Bożym wezwaniem a odpowiedzią człowieka na to wezwanie⁶⁵, a także swego postrzegania niepowtarzalnej ludzkiej jednostki jako części wielkiej wspólnoty wyznawców Boga, dla którego wszyscy żyją (Łk 20,38).

Composition of the Isidore of Seville's Treatise *De ortu et obitu patrum*

(summary)

Isidore's work *On the Lifes and Deaths of the Fathers* contains biographies of outstanding biblical figures from Adam to Titus. According to what has been announced in the titles and in the introduction, the author describes the ancestry (*ortus*), character, virtues and achievements (*vita*), circumstances surrounding the death and burial of the heroes (*obitus*), among which we find patriarchs, judges, kings, prophets, Lord's apostles and pupils. Most of them are men: except for few heroines (Esther, Judit, Mary, Mother of Jesus), Isidore presents biblical women very superficially. His descriptions tend to praise the heroes demonstrating them as persons worthy of being imitated. Sevillian does not design a homogenous and binding all over the treatise model of describing the heroes he presents. Due to this the text is varied and pleasant in perception. Isidore familiarizes his reader with the great biblical figures and broadens his Visigothic audience's world while transferring into it the exotic topography of Holy Land. He seems to be less interested in precise dating of the events he describes. The treatise's time seems to be the space of mankind's redemption and salvation, propitious *kairos*, in which God speaks to a man and a man fulfills His will, collaborating with Lord's grace and supported by brethren's assistance.

Keywords: Isidore of Seville; Bible; *On the Lifes and Deaths of the Fathers*; ancient biography; biblical topography; history of salvation; biblical time

Izydora z Sewilli *O narodzinach i śmierci świętych ojców*: kompozycja traktatu

(streszczenie)

Utwór Izydora *De ortu et obitu patrum* zawiera życiorysy wybitnych biblijnych postaci od Adama do Tytusa. Zgodnie z tym, co Sewilczyk zapowiada w tytułach i przedmowie traktatu, opowiada on o pochodzeniu (*ortus*), charakterze, cnotach i osiągnięciach (*vita*), a także okolicznościach śmierci i pochówku (*obitus*) bohaterów, wśród których czytelnik

⁶⁵ Por. W.I. Postowałowa, *Wriemia i wiecznost' w prawosławnom mirosoziercanii*, „Magister Dixit” 2/2 (2012) s. 31-32.

znajdzie patriarchów, sędziów, królów, proroków, apostołów i uczniów Pana. W większości są to mężczyźni, za wyjątkiem kilku bohaterek (Estery, Judyty, Matki Jezusa Marii), którym Izydor poświęca osobne rozdziały, prezentuje on jednak biblijne niewiasty w sposób bardzo powierzchowny. Charakterystyki bohaterów mają charakter laudacyjny. Biogramy są bardzo różnorodne, dzięki czemu tekst staje się urozmaicony i przyjemny w odbiorze. Izydor poszerza granice świata hiszpano-rzymskich czytelników, zapoznając ich z topografią Ziemi Świętej. Czas traktatu to czas zbawienia, czas Boga, który wkracza w dzieje ludzkości, oraz współpracujących z Nim – i ze sobą nawzajem – jednostek niepowtarzalnych dzięki otrzymanym od Stwórcy darom.

Słowa kluczowe: Izydor z Sewilli; Biblia; *O narodzinach i zgonach świętych ojców*; starożytna biografia; topografia biblijna; historia zbawienia; czas w Biblii

Bibliografia

Źródła

Pismo Święte

Biblia Sacra Vulgata, ed. R. Weber – R. Gryson – B. Fischer – H.I. Frede, Deutsche Bibelgesellschaft, Hardcover 1983.

Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu, Poznań 2008 (Biblia Tysiąclecia).

Pisma autorów starożytnych

Braulio Caesaraugustanis, *Renotatio librorum Divi Isidori*, ed. J.C. Martín-Iglesias, CCL 113B, Turnhout 1998, s.199-206, tł. M. Starowieyski – J.M. Szymusiak, *Nowy słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, Poznań 2018, s. 493-494.

De ortu et obitu prophetarum et apostolorum, ed. F. Dolbeau: „Revue d’Histoire des Textes” 16 (1986) s. 131-136.

Dioscorides Pedanios, *De materia medica libri quinque*, t. 1-3, ed. M. Wellmann, Berolini 1906-1907.

Hegesippi qui dicitur historiae libri V, t. 1-2, ed. V. Ussani – C. Mras, CSEL 66, Vindobonae 1932-1960.

Hieronimus, *Liber de situ et nominibus locorum Hebraicorum*, PL 23, 859-928.

Isidorus Hispalensis, *De ortu et obitu Patrum qui in Scripturis laudibus efferuntur*, PL 83, 129-156; Isidoro de Sevilla, *De ortu et obitu Patrum. Vida y muerte de los santos*, ed. C. Chaparro Gómez, Collection Auteurs Latins du Moyen Âge, Paris 1985.

San Isidoro de Sevilla, *Etimologías*, t. 1-2, ed. J. Oroz Reta – M.-A. Marcos Casquero, Biblioteca de Autores Cristianos 433-434, Madrid 1982; Isidore de Séville, *Étymologies. Livre XVII. De l’agriculture*, ed. J. André, Collection Auteurs Latins du Moyen Âge, Paris 1981.

- Isidorus Hispalensis, *De ecclesiasticis officiis*, ed. C.M. Lawson, CCL 113, Turnholti 1989.
- Isidorus Hispalensis, *In libros Veteri et Novi Testamenti proemia*, PL 83, 155-180.
- Libellus sancti Epiphani episcopi priorum prophetarum quis ubi passus sit martyrium et sancta eorum corpora quiescunt*, ed. F. Dolbeau, „Revue d’Histoire des Textes” 16 (1986) s. 115-130.
- Prophetarum vitae fabulosae, indices apostolorum discipulorumque Domini Dorotheo, Epiphanio, Hippolyto aliisque vindicata*, ed. T. Schermann, Bibliotheca Teubneriana, Lipsiae 1907.
- Servius, *In Vergilii carmina commentarii*, t. 1-3, ed. G. Thilo – H. Hagen, Lipsiae 1881-1887.

Opracowania

- André J., *Lexique des termes de botanique en latin*, Paris 1956.
- Altaner B. – Stuibler A., *Patrologia. Życie, pisma i nauka Ojców Kościoła*, tł. P. Pachciarek, Warszawa 1990.
- Bacilenko L.I., *Kpatkij religiozno-filocoľckij clovap'*, Mockva 2000.
- Bosak P.C., *Leksykon wszystkich postaci biblijnych*, Kraków 2015.
- Bosak P.C., *Postacie Biblii. Słownik i konkordancja*, t. 1-9, Pelplin 1999-2014.
- Bosak P.C., *Wszystkie miejsca biblijne. Słownik i konkordancja*, t. 1-2, Kraków 2017.
- Brzeziński D., *Niedziela Palmowa Męki Pańskiej: tradycje i współczesność*, „Studia Płockie” 35 (2007) s. 53-59.
- Bulgakov S.N., *Svet nevečernij. Sozercaniâ i umozreniâ*, Moskva 1994.
- Díaz y Díaz M.C., *Introducción general a San Isidoro de Sevilla*, w: San Isidoro de Sevilla, *Etimologías*, t. 1-2, J. Oroz Reta – M.-A. Marcos Casquero, Biblioteca de Autores Cristianos 433-434, Madrid 1982.
- Dolbeau F., *Deux opuscules latins, relatifs aux personnages de la Bible et antérieurs à Isidore de Séville*, „Revue d’Histoire des Textes” 16 (1986) s. 83-139.
- Carracedo Fraga J., *Los apócrifos en la biblioteca de Isidoro de Sevilla. El testimonio del tratado De ortu et obitu patrum*, „Euphrosyne” 22 (1994) s. 147-169.
- Chaparro Gómez C., *Introducción*, w: Isidoro de Sevilla, *De ortu et obitu Patrum. Vida y muerte de los santos*, ed. C. Chaparro Gómez, Collection Auteurs Latins du Moyen Âge, Paris 1985, s. 1-101.
- Curtius E.R., *Literatura europejska i łacińskie średniowiecze*, tł. A. Borowski, Kraków 1998.
- Dekkers E., *Clavis patrum latinorum*, Steenbrugis 1995.
- Fontaine J., *Isidore de Séville. Genèse et originalité de la culture hispanique au temps de Wisigoths*, Turnhout 2001.
- Górka J., *Jezus i Samarytanka (J 4, 1-42): historia i inicjacja*, Kraków 2008.
- Jelonek T., *Biblijna historia Zbawienia*, Kraków 2004.

- Jelonek T., *Biblijne pojęcie „sacrum”*, Kraków 2008.
- Jelonek T., *Historia literacka Biblii*, Kraków 2009.
- Jelonek T., *Księgi historyczne Starego Testamentu*, Kraków 2006.
- Jelonek T., *Kultura grecka a Stary Testament*, Kraków 2011.
- Jelonek T., *Małżeństwo i rodzina w Piśmie świętym*, Kraków 2007.
- Jelonek T., *Prorocy Starego Testamentu*, Kraków 2007.
- Jelonek T., *Wędrówki biblijne*, Kraków 2004.
- Kaczor I., *Kult drzew w tradycji mitologicznej i religijnej Greków i Rzymian*, Folia Litteraria Polonica 3, Łódź 2001.
- Krynicka T., *Izydor z Sewilli*, Kraków 2007.
- Krynicka T., *Izydor z Sewilli jako mistrz kompilacji. Organizacja materiału w „Etymologiach” na przykładzie XVII księgi „De agricultura”*, VoxP 49 (2006) s. 319-333.
- Krynicka T., *Izydora z Sewilli „O narodzinach i śmierci świętych ojców”: kompendium biblijnej wiedzy oraz wademekum postępowania chrześcijanina*, „Biografistyka pedagogiczna” 4 (2019) (w druku).
- Krynicka T., *Sylwetki kobiet w traktacie „O narodzinach i zgonach świętych ojców” Izydora z Sewilli*, VoxP 66 (2016) s. 197-217.
- Krynicka T., *Świat roślin w XVII księdze „Etymologii” Izydora z Sewilli*, Lublin 2007.
- Lausberg H., *Retoryka literacka. Podstawy wiedzy o literaturze*, tł. A. Gorzkowski, Bydgoszcz 2002.
- Läpple A., *Od Księgi Rodzaju do Ewangelii. Wprowadzenie do lektury Pisma Świętego*, tł. J. Zychowicz, Kraków 1977.
- Ledzińska A., *Gramatyka wobec sztuk wyzwolonych w pismach Izydora z Sewilli. „Origo et fundamentum liberalium litterarum”*, Kraków 2014.
- Losskij V.N., *Očerok mističeskogo bogosloviâ vostočnoj Cerkvi. Dogmaticzeskoe bogoslovie*, Moskwa 1991.
- Mras C., *Praefatio*, w: *Hegesippi qui dicitur historiae libri V*, t. 1-2, ed. V. Ussani – C. Mras, CSEL 66, Vindobonae 1932-1960, s. VII-L.
- Nowiński M., *Dzieje upraw i roślin leczniczych*, Warszawa 1985.
- Parandowski J., *Mitologia. Wierzenia i podania Greków i Rzymian*, London 1992.
- Podbielkowski Z., *Słownik roślin użytkowych: polski, łaciński, angielski, francuski, niemiecki, rosyjski*, Warszawa 1985.
- Postowałowa W.I., *Wriemia i wiecznost' w prawosławnom miroszierzcanii*, „Magister Dixit” 2/2 (2012) s. 27-41.
- Radożycki J., *Józef Flawiusz – jego życie i dzieło*, w: *Józef Flawiusz, Wojna żydowska*, tł. J. Radożycki, Warszawa 1991, 9-45.
- Starowieyski M., *Izydor z Sewilli (560?-636)*, „Meander” 22 (1967) s. 452-466.
- Starowieyski M., *Izydor z Sewilli i apokryfy*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia” 27/254 (1992) s. 151-157.
- Starowieyski M. – Szymusiak J.M., *Nowy słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, Poznań 2018.

-
- Velásquez I., *La literatura hagiográfica. Presupuestos básicos y aproximación a sus manifestaciones en la Hispania visigoda*, León 2007.
- Włodarczyk Z., *Rośliny biblijne. Leksykon*, Kraków 2011.
- Zarb S.M., *Sancti Isidori cultus erga Sacras Litteras*, w: *Miscellanea Isidoriana. Homenaje a S. Isidoro de Sevilla en el XIII centenario de su muerte*, Romae 1936, s. 91-134.
- Zemanek B., *Balsamowiec właściwy*, w: *Encyklopedia biologii. Wszystkie dziedziny nauk przyrodniczych*, t. 1, red. Z. Otałęga, Kraków 1998-2000, s. 255.